

Олександр Галенко (Київ)

ТРИ УКРАЇНИ, ДВА КРИМА І ОДНА ІСТОРІЯ – ВСЕСВІТНЯ

Жоден регіон сучасної України не викликає стільки питань про його місце в українській історії як Крим. Крим так і лишається грубезною неотесаною брилою там, де її кинули півстоліття тому – напівприваливши браму в храмі української історії. Чіпати – лячно, бо як не привалить, то закотиться до колишніх власників. А як розпорядитися цим добром – ніхто не знає, і, звичайно ж, колишні хазяї – помічник поганий. Тільки й клопоту – стерегти оцю каменюку, та, оминаючи, набивати об неї синці. Тому 50-ліття входження Кримської області до складу Української РСР служить добрим нагадуванням про потребу визначити мету і способи освоєння українською історіографією кримського простору.

1. Родичі по неволі.

Перші прояви персонального ставлення українців до Криму проявилися порівняно давно, в усякому разі набагато раніше за формальне підпорядкування Криму Україні в складі Радянського Союзу. Вони помічаються у зв'язку з татарськими набігами і виводом українських бранців (“ясиря”) у Крим та інші землі Османської імперії. Втрата великої кількості людей, звичайно ж, викликала вороже ставлення до кримців. Письменники і публіцисти XVI століття вбачали у них ворога, який загрожував самому існуванню слов'ян¹. Однак у XVII ст. водночас почали відчуватися ноти іншого ставлення українців та кримських татар – як до кровних родичів. Воно передусім відбилося у народних баладах з інцестуальними мотивами, що розповідали про купівлю-продаж потурченими українцями

своїх невпізнаних доньок, сестер, матерів, тещ. Поряд з такими осередкованими проявами родинних почуттів деякі літературні твори того часу висловлювали їх цілком відверто. Так, пісня безіменного автора часів Руїни “Ах, Україненько, бідна годиненько тепер твоя”, записана після 1720 р., найповніше висловила це нове ставлення:

*Як много поганьцов з наших же браньцов, деток малих,
З них неприятельов, з них тепер татаров видим
смялих².*

Очевидно, що ці настрої виростили із знання про долю невольників у Криму та Османській імперії. Швидка соціальна адаптація та етнічна асиміляція невольників в ісламському суспільстві була фактом, широко відомим у цілій Європі завдяки захоплюючим історіям подорожників. Проте на Україні цей факт був сприйнятий і в народній культурі. Сам факт порушення питання про родинні зв'язки між двома народами, українцями та кримськими татарами, був проявом визрівання національної свідомості українців³. Є підстави вважати, що це знання приносилось колишніми бранцями, які в той чи інший спосіб поверталися з неволі⁴. Деякі думи невольницького циклу, передусім дума про Марусю Богуславку, задавали конкретні моделі поведінки для тих, хто міг потрапити у неволю.

Проте, звичайно, що політичне протиставлення себе кримцям жило. Оце переплетення почуття політичної ворожості і етнічного споріднення виразно відбилосся у знаменитому епізоді про вбивство запорозьким кошовим отаманом Іваном Сірком кількох тисяч українських потурнаків (тумів), оповіданого літописцем Самійлом Величком. Величко сформулював його у таких словах отамана:

*Простіте нас, братіє, а самі спіте тут до
страшного суду Господня, аби не множилися ви в*

Криму між басурманами *на наші християнські молодецькі голови і на свою вічну без хрещення погибель*⁵.

Отже, попри свою химерність, наведені приклади стали першим свідченням поширення уявних етнічних кордонів українців на Крим та усвідомлення певної історичної спільності з кримськими татарами.

2. Початки наукового осмислення.

Для модерного мислення основна риса кожної нації – її специфічний народний дух – вважалися похідними від таких біологічних характеристик, як кровний зв'язок між її членами та особний антропологічний тип. Народний дух, як вважалося, виражав себе у творчості народу, передусім у фольклорі. Тому українські романтики і творці української нації ХІХ ст., і зрештою сумлінні історики, не могли пройти повз мотиви кровної спорідненості з кримськими татарами, що були висловлені у фольклорних та літературних пам'ятках. П. Куліш також вважав, що українці через ясир поріднилися і з турками. Ось фрагмент з його опису османської столиці:

*Як поле в них буяє будяками,
Так забуяли серед Царєграда
Невольницькі базари козаками,
Очам вірада, воїнам награда.
І мов грядки в садах цвітуть маками,
Гареми мусульманські забриніли
Дівчатами й вродливими жінками.
А руські діти весело обсіли
З пилавом мисочки, мов голуб'ята білі*⁶.

Очевидно, відповідаючи науковій методі модерної епохи, ці настрої визначили й науковий пошук українців. Так, фольклористи другої половини ХІХ ст., в числі яких були М. Драгоманов та М. Сумцов, розшукали в українському фольклорі запозичення з турецько-татарської народної

творчості⁷. Лінгвісти зацікавилися проблемою запозичень з тюркських мов в українській⁸. Повставало розуміння, що український та турко-татарський світи справді розмовляли між собою. Так ідея українсько-татаро-турецьких зв'язків збагатилася новими аргументами і почала спиратися на фундамент наукових фактів.

Історики, також долучившись до конструювання українського самовизначення, стали звертати увагу, наскільки дозволяли джерела і власна кваліфікація, на взаємини українців з південними сусідами. Від “Історії України-Руси” М. Грушевського, окремі проблеми історії Кримського ханату стали вводитися і до наративів української історії⁹. Віддаючи належне шкодам від татарських нападів, історик, тим не менше вважав слушним підкреслити їхній тісний взаємозв'язок із повстанням козацтва. Визнання за турками й татарами роль важливого чинника у центральній події української історії перекидало місток розуміння над прірвою ворожнечі та трагедій, що для етноцентричного бачення минулого здавалася нездоланною перешкодою. Власне, в цьому пункті історик відступає від етноцентризму. Такому гнучкому підходові відповідали й ефектні і – що було і є важливо – мажорні метафори, які М. Грушевський вжив для характеристики татарсько-козацького воєнного змагання. Це – спорт, пограничний спорт, степове добичництво¹⁰, що, втім, були нав'язні ще й козацьким етосам¹¹. В контрасті з описами спустошень, залишених татарськими набігами, ці метафори підкреслювали історичні здобутки української нації.

Піднімаючи, вільно чи не вільно, значення південних сусідів, концепція М. Грушевського торувала шлях для мажорнішого погляду української історіографії на взаємини українців з кримськими татарами та іншими степовиками. Його з ентузіазмом підхопила українська наука у 1920-х –

на початку 1930-х рр. За цей короткий час, коли було можливе експериментування з історичними теоріями і розвивалося сходознавство, на Україні збільшилися знання про політичні, економічні та культурні стосунки України з Близьким Сходом. На цьому ґрунті історики, передусім історики-сходознавці, пробували переоцінити стереотипні погляди на взаємні впливи українців та тюркських народів півдня України та Криму. Трибуною для цих експериментаторських ідей став журнал “Східний світ”, що виходив у Харкові 1927-1931 рр.¹² Крім видання журналу, була розпочата робота над збірником “Україна і Схід”, що включав статі про зв’язки українських земель з Близьким Сходом та Візантією¹³. В. Дубровський¹⁴, М. Горбань¹⁵, В. Пархоменко¹⁶, Ф. Петрунь¹⁷ та інші історики відкрито постулювали необхідність нової синтези української історії з переоцінкою ролі степових і близько-східних сусідів. Вони поставили собі за мету перебороти негативне ставлення російської історіографії, як писав В. Пархоменко, до “злого”, “дикого” степу, що лише руйнував слов’янську культуру і був нещастям нашої історії¹⁸. Внаслідок переміни у настроях по відношенню до Сходу головну увагу дослідники звернули на мирні стосунки між українцями та східними сусідами, що проявилися у торгівлі, трудовій міграції, запозичення у матеріальній культурі. Основним джерелом таких даних стали археологічні знахідки та документи Нової Січі.

Відповідно до методології часу, не вщухав інтерес і до антропологічних студій, зокрема, що стосувалося кримських татар¹⁹.

Дещо скромніше виглядали знахідки спільних рис та взаємообміну в духовній культурі, зокрема у мові, фольклорі та літературі. Пошук в цьому напрямі стримувався браком як кадрів сходознавців, так і накопичених знань. Початковий стан сходознавства на Україні потребував створення ще

тільки підвалин для майбутніх порівняльних мовознавчих, літературознавчих та історичних студій. Тому українські сходознавці, багато з яких були початківцями, поки що більше практикувалися у перекладах та створенні курсів викладання східних мов²⁰. Симптоматично, що до участі в українських сходознавчих виданнях залучалися досвідченіші тюркологи українського походження, які працювали в Москві та Петербурзі²¹, а також кримськотатарські вчені О. Акчокракли²², Я. Кемаль²³, азербайджанець А. Сафаров²⁴. Це певною мірою компенсувало брак власних сходознавчих сил на Україні і водночас пробуджувало інтерес до української проблематики в тюркологів СРСР, зокрема у Криму.

На тлі розрізаних статей, присвячених окремим епізодам, масштабами узагальнень та науковим рівнем аргументації вирізнялася “Історія Туреччини” (доведена до кінця XVI ст.) А. Кримського²⁵. Вона і до цього часу лишається унікальною оригінальною історією Османської імперії, що синтезує свідчення слов’янських і зокрема українських джерел, а також пов’язує українську історичну проблематику з османською²⁶. Легкий і дотепний стиль з літературно виписаними образами та епізодами – останні надто помітні, коли ходить про Роксолану та “український характер” Османської імперії²⁷ – вабили до теми і науковців, і митців, принісши цій праці заслужену популярність. Звичайно, основною підставою для висновку про український характер Туреччини знов-таки служили аргументи з антропології, але як синтез доступних відомостей ця праця демонструвала давні і різноманітні (політичні та культурні) взаємопов’язання України з Туреччиною та Кримом.

Під редакцією А. Кримського була також підготовлена й видана збірка історичних і літературознавчих праць “Студії з Криму”²⁸. До неї увійшли дослідження та джерела, що торкалися як суто кримської тематики, так і питань, що

відносилися до проблеми українсько-кримськотатарських зв'язків XIII – XVIII ст. Цілков логічно тоді було вмістити у збірці спеціальну розвідку про антропологічну подібність українців і кримських татар як науковий доказ спільної історичної долі²⁹. Та з відстані теперішнього часу можна стверджувати, що важливіше значення мали публікації на фольклорні та літературні сюжети. Розвідка про апокрифічний лист запорожців до султана, публікація барокової оди шляхтича Поплонського на честь перекопського бея звертали увагу на химерно-еклектичну, але несподівано багату гаму культурних стосунків між українцями, турками й татарами. Тут же вперше українською мовою вказалися поетичні твори кримського хана Газі Герєя Вихора, в тому числі й так звана “Слава війні”, що піднесено оспівувала романтику воєнних походів. Вони вперше давали можливість українському читачеві безпосередньо відчутти настрої і світогляд одного з найліхших ловців ясиру в історії ханату. Крім розширення уявлення про спілкування двох світів, важливо і навіть співзвучно до теперішнього часу у цих публікаціях було те, що вони самі по собі були культурними явищами, створені українцями і кримськими татарами, і являли собою засіб для взаємного порозуміння між народами, здавалося б, навічно приречених залишатися катом та жертвою.

Таким чином, для сходознавчих видань в Україні 1920-х – початку 1930-х рр. було властиве в цілому позитивне бачення українсько-турко-татарських відносин, що розвивало ініціативу М. Грушевського. Тон і висновки цих публікацій тішили національну гідність українців навіть користуючись прикладом справді трагічних сторінок його минувшини. Власне, вони давали підстави для позитивної оцінки стосунків українців із тюркським світом, нехай навіть

за рахунок негативної переоцінки українсько-московських взаємин.

Під цим оглядом ліквідація сходознавства в Українській РСР на початку 1930-х рр. була цілком закономірним проявом централізаторської стратегії сталінського режиму. Вона зумовила провінціалізацію української гуманітарної науки в межах СРСР. Репресії знекровили також і кримськотатарську інтелігенцію у Криму³⁰. Загалом політичні репресії та посилення імперської ідеології, в якій історичне минуле як України, так і Криму оцінювалося лише як проміжний етап на шляху до соціалізму в межах СРСР, поклали край формуванню в радянській Україні бачення спільного історичного минулого українців та народів Криму. Тому курси української історії хоча й включали відомості про Крим та Османську імперію, але обмежувалися виключно тими епізодами, що були пов'язані своїми наслідками з історією українського народу і не суперечили образіві об'єднавчої місії Москви. До таких відносилися утворення Кримського ханату, окремі набіги, воєнні та дипломатичні контакти з Кримом і Османською імперією, особливо жваві у XVII ст. Татарсько-турецький Крим був перетворений на образ ворога, розуміння якого вважалося за непотрібне. Тому ані устрій та еволюція Кримської держави, ані її стосунки з Османами, не кажучи вже про суспільно-політичне та культурне життя у Криму, ані українсько-татарські зв'язки, ані самі татарські набіги на Україну та їхні наслідки³¹, не розвинулися в самостійні теми української історіографії.

Після 1944 р. українські гуманітарії та митці у своїй більшості піддалися на розв'язане радянським керівництвом цькування кримських татар³².

3. Чуже майно у власній хаті: 1954 – 1991.

Передача Криму Українській РСР вперше в історії звела два регіони, принаймні формально, в кордонах однієї держави. Однак ця подія не принесла істотних змін у дослідження українсько-кримської минувшини.

Головною причиною нейтральності істориків України до цієї події була передусім відсутність переоцінки Криму в українському самовизначенні. Це було прямим наслідком незмінності політичного статусу України як провінції Радянського Союзу. Ідеологеми “старшого брата” і “дружби народів СРСР” не допускали й гадки про особливі стосунки українців до кримських татар. За справедливим зауваженням І. Лисяка-Рудницького, що відноситься до 1956 р., передача Криму мала невелике політичне значення як поступка скоріше морально-престижевого, ніж реально-політичного значення³³.

Водночас появи нових знань та формулюванню нових ідей в українській гуманістиці про Крим ефективно перешкоджала відсутність на Україні власної тюркологічної школи, себто інтелектуального середовища, яке тільки й могло дати наукові знання про до-російську добу Криму. Крим, як один з найпомітніших у світовій історії регіонів Радянського Союзу, відносився до тем так би мовити загальносоюзного значення, дослідження яких було монополізоване російськими науковими установами. До всього, вигнання кримських татар доповнювалося фактичною заборонаю на вивчення їхньої історії та культури в цілій країні – це робило неможливим наукове дослідження Кримського ханату.

Перебільшена оцінка радянського періоду історії, з усуненням у ньому внутрішніх протиріч, затуляла собою доступ у реалії давнішого минулого.

Історики СРСР, якщо й торкалися проблематики Кримського ханату, то лише стосовно його воєнних кампаній

проти Московського царства, козаків та черкесів³⁴. Кримські татари і Крим стали асоціюватися з такими сучасними поняттями як агресія і геноцид, що поглиблювало історико-культурну прірву між двома частинами формально однієї держави – Української РСР. Тому найбільша праця з історії Криму, випущена до сих пір в Україні – том про Кримську область з “Історії міст і сіл Української РСР” – не містив і не міг містити оригінальних переоцінок українсько-кримської минувшини.

4. Україна і Крим в євразійській парадигмі синтезу Сходу й Заходу.

Українські науковці, які працювали за межами радянської України і мали вільний доступ до світового ринку ідей, спробували приміряти до української історії євразійську концепцію поєднання Європи і Азії, “Сходу і Заходу”.

Євразійство виникло в середовищі російської еміграції у 1920 р. з потреби переосмислення російської ідентичності імперського штибу після революційних потрясінь. Симптоматично, що доля творців євразійського самовизначення була тісно пов’язана з Україною, і українська тематика звучала досить часто в їхніх працях. Озброївшись ідеєю про цивілізаційний поділ Старого Світу на Захід та Схід, що оформилася як наукова і політична концепція в епоху європейського колоніалізму у ХІХ ст.³⁵, євразійці розвинули цілу теорію про те, що народи колишньої Російської імперії, поєднуючи в собі євразійські та азіатські риси, утворили окрему цивілізацію як географічне, економічне та історичне ціле³⁶. Євразійці пов’язували з цією синкретичною цивілізацією, в якій тим не менше росіянам відводилася серцевинна роль, величну історичну місію об’єднання усіх людей, що поділяли цінності російської культури, передусім російського православ’я. В своєму програмному маніфесті, виданому у Празі 1921 р., вони проголосили:

*Руські люди і люди народів “Російського світу” не є ані європейці, ані азіати. Зливаючись з рідною оточуючою нас стихією культури і життя, нам не соромно визначити себе – євразійцями*³⁷.

Цей месіанізм дозволяв тримати в купі такі різні етнокультурні складові цієї уявної цивілізації. Не дивно, що інша месіанська ідея – “многонаціонального советского народа”, покладена в основу радянської національної політики і фразеології – явно була позичена з євразійства. Другим чинником єдності євразійського простору, таким же ілюзорним, було російське православ’я, звичайно ж, панівна релігія на території Російської імперії.

Хоч мотиви сполучення “Востока і Запада” можна розрізнити вже в П. Куліша, але в євразійстві вона розвинулася в цілу концепцію синтезу Сходу й Заходу, і В. Липинський став першим українським мислителем, який взяв її на озброєння. Ще в 1920 р. в задумі “України на переломі” українська історія уявлялася йому усе ще в межах чисто орієнталістичної парадигми змагання між Заходом (“європейським плугом”) та Сходом (“азіатським степом”). Та 1923 р. уже в цілком євразійському дусі і стилі В. Липинський уже визначає синтез Сходу й Заходу основоположною рисою української ідентичності, називаючи його “суттю України, її душею, даною їй в день її народин од Бога, історичним покликанням, символом і ознакою її національної індивідуальності”. Реалізацією цього свого посланництва Україна була покликана започаткувати нову, кращу епоху для цілої Східної Європи³⁸.

Ця ідея поширилася в українському середовищі в Польщі. Її положення служили теоретичним обґрунтуванням політичної діяльності Богдана Лепкого, сенатора польського сейму³⁹.

Проте цей “український мессіянізм”, як його називав сам Липинський, принципово відрізнявся від євразійства розумінням Сходу. Для Липинського схід мав виключно елліністично-візантійську природу. Тому цивілізаційний кордон між Європою та Азією, який учений проводив навіть по українському козацтву, відносячи городове козацтво до європейської культури, а січове – до азійської⁴⁰, залишився недоторканим. Отже, Крим випадав за рамки цієї синтетичної європейсько-азійської України, уявляючись історикові чисто азійською стихією, що прозахідному за настроєм вченому уявлявся в негативному світі.

Інший український мислитель, І. Лисяк-Рудницький, якому належить наступна (1963 р.) помітна спроба визначити місце України на межі між Сходом і Заходом, припустив можливість певного позитивного впливу на українську історію також Сходу степових кочовиків. Він вважав, що на степовому прикордонні “між кочовиками та протоукраїнськими хліборобськими племенами існували своєрідні симбіотичні взаємини”. Однак, не аргументуючи цю тезу, історик обмежив значення цього впливу, відвіши йому роль переважно мобілізаційного чинника у повстанні козацтва, суголосно із схемою М. Грушевського. Проте на відміну від останнього, історична роль степових кочовиків визначалася ним як гальмівна, і спиралася на заяву про те, що ані Османська імперія, ані Омейядська Іспанія, дві мусульманські країни, які розташовувалися у Європі, насправді не належали європейській цивілізації. Загальний висновок про те, що “євразійська стихія не була інтерналізована, ... не стала частиною українського національного типу”⁴¹, по суті, анулював спробу визнати якусь цивілізаційну місію степовиків в долі українців.

Есей І. Лисяка-Рудницького з’явився через дев’ять років після включення Кримської області до складу радянської

України. Проте, як видно, цей факт нічим не вплинув на формування його бачення України. Учений різко протиставив етнічне українство тюркським степовикам та Османській імперії. Відсутність аргументації на підтвердження його думок про степові народи та держави, зайвий раз підкреслювала положення Криму поза просторами української історії. Лисяк-Рудницький уникає навіть хронологічної стратифікації історії України, коли можна було б виділити період домінування ірано- та тюркомовних степовиків, а пізніше – слов'ян-українців, адже для випадку Іспанії він застеріг, що часи Омейядського халіфату все-таки виключаються з її європейської історії.

В. Січинський був перший, хто відгукнувся на передачу Криму до УРСР публікацією брошури під назвою “Крим”. І хоч в основному його займало стратегічне положення Криму, яке служило йому достатньою підставою, аби знати про півострів⁴², при цьому він порушив питання про історичні відносини України з Кримом.

Останньою версією представити Візантію як справжній “Схід” для України стала доповідь візантиніста І. Шевченка на Першому конгресі українців (Київ, 1990)⁴³. Однак справедливий висновок автора про те, що до XII ст. справжній центр європейської цивілізації знаходився у Царгороді, виявив проблематичність такого визначення Сходу. По-суті, воно було калькою поділу світу на католицький та православний світи, що теж послуговувався метафорами Сходу й Заходу. В умовах України і затуляло інші потужні політичні і культурні впливи з боку положених на схід від неї Степу та Московії і вносило плутанину до термінології. Власне, сам І. Шевченко пізніше проявив непослідовність, кепкуючи з теорії “зіткнення цивілізацій” С. Гантінгтона, згідно до якої Греція виключалась з європейської цивілізації тільки на тій підставі, що вона була православною країною⁴⁴.

Отже, таке визначення не знайшло широкої підтримки в істориків України⁴⁵.

Гуманітарії в Україні, ознайомившись із працями зарубіжних колег, з ентузіазмом перейняли від них парадигму “між Сходом і Заходом”, так само як багато їхніх російських колег захопилося євразійством. На зламі 1990-х рр., ще до названого конгресу україністів, Я. Дашкевич першим в Україні звернув увагу на можливість застосування цієї парадигми в українській історії. Вона була засобом для виведення української історіографії з обмежень традиційної етноцентричної парадигми⁴⁶, що робила її провінційною і також залежною від москвоцентризму. Схід Я. Дашкевич пов’язував передусім із степовими сусідами, що жили на південь від так званого Великого Степового кордону (концепція якого була висунута Вільямом Мак-Нейлом). Для синтезу просторів по обидва боки кордону в одне ціле, Дашкевич застосував нову для української історіографії концепцію кордону як контактної зони, в якій утворився особливий тип суспільства – пограничний, в якому сполучення культурних елементів було природною річчю. Дана концепція служила обґрунтуванням для організації широких наукових досліджень в Україні спільнот, що розташовувалися “по той бік” Степового Кордону, передусім Кримського ханату та Османської імперії. Мета сходознавчих досліджень в Україні мусила полягати у наповненні бази даних про цей Схід, що в свою чергу створило фундамент для порівняльного аналізу і зваженої оцінки різних впливів. Дисонансом, щоправда, звучав заклик до збереження українського етноцентризму, який надавав цілій схемі колоніально-орієнталістського вигляду, ніби українцям слід вивчати сусідів лише заради самих себе. Однак головним в істотно модифікованій Я. Дашкевичем парадигмі “між Сходом і Заходом” було те, що степовим спільнотам і

державам відводилося місце в проблематиці української історії.

Такий підхід до історії України нарешті задавав схему, в яку легко вписувався Крим. Потреба в такій схемі повстала завдяки здобуттю Україною незалежності, внаслідок чого Крим не лише формально, але й фактично опинився в складі Української держави. Напруження у відносинах з Росією через розподіл Чорноморського флоту і претензії Росії на Крим надавали цій проблемі політичної актуальності. Українське самовизначення потребувало переформулювання і “вписання” Криму в тло української історії.

Невеличка книжечка В.А. Чумака, що вийшла у січні 1993 р., тобто через рік після здобуття Україною незалежності, стала першою спеціальною спробою довести історичну спільність Криму з Україною. З цією метою автор намагався застосувати і парадигму “Сходу-Заходу”⁴⁷. Він зібрав як уже відомі, так і деякі відкриті ним самим факти, що зводили разом Україну й Крим, українців і кримських татар та інші народи Криму, але деякі з них вибивалися за рамки центральної концепції, як наприклад, походи чорноморські козаків і татарські набіги на Україну⁴⁸. Більше того, виразна політична мотивація вкупі з браком наукової розробки багатьох проблем українсько-кримського минулого надали цій науково-популярній брошурі характеру не так історичного дослідження, як політичного памфлету, що ставив на меті розвінчати стереотипи радянської та російської пропаганди, які широко використовувалися в пропагандистській кампанії проти України.

Справжньою робочою гіпотезою для загального огляду історії України концепція синтезу “Сходу-Заходу” послужила у “Нарисі історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття” Н. Яковенко (Київ: Генеза, 1997. – 312 с.). Авторка

увела до свого історичного нарративу переважно усталені в українській історіографії сюжети, що мали стосунок до азійських сусідів етнічних українців. Це – сюжети про кочовиків, монгольську імперію, Золоту Орду та Кримський ханат, які були розширені і доповнені, порівняно з М. Грушевським, на підставі нових знань. В той же час, слідування цій концепції дозволило авторці наповнити новим змістом тезу про симбіотичність осілого і кочового життя на степу, принаймні під кутом зору українських джерел.

Один з аспектів цього симбіозу – запозичення від степовиків та османців символіки зброї в козацькому середовищі – став предметом і однієї з моїх студій⁴⁹.

Проте популярність концепції України “між Сходом і Заходом” значно випередила наукові пошуки в ділянці наук про “український Схід”⁵⁰. Саме через обмеженість існуючих знань про степову та приморську Україну, вона стала не стільки відправною робочою гіпотезою, що виросла із встановлених фактів, скільки фальшивою декларацією концептуального оновлення, порівняно з радянськими часами⁵¹. Так прагнення “освоїти”, інтерналізувати Крим в українському світогляді у відповідь на нові політичні реалії, спричинило популяризацію названої концепції, але не доставши гідної підтримки з боку сходознавства, вступило у протиріччя з засадничими методологічними принципами історичної науки.

5. Українізація історії Криму.

Якими б не були гріхи перших випробувачів концепції “України на межі між Сходом і Заходом” перед науковим методом, але запропоновані ними способи включення Криму до української історії стали все ж таки кроком уперед відносно до традиційного етноцентричного погляду на історію України. Етноцентризм став помітним явищем під кінець 1990-х рр., відколи вийшло декілька праць книжкового

формату, створених у такому дусі. Вони представляли не лише науково-популярний жанр⁵², але також науковий⁵³ та документальний⁵⁴.

Ці видання служать ілюстрацією негативного впливу етнічних симпатій на наукову виваженість концепції та аргументації. О. Русіна в монографії “Україна під татарами і литвою” насправді включає у своє бачення тільки ті території давньої Русі, що опинилися в складі Великого Князівства Литовського, і ігнорує степи, що належали Золотій Орді, Кримському ханату, Османській імперії. Ці три останні держави виписані як суто зовнішні і – звичайно ж – абсолютно негативні чинники української історії. Створена картина, попри розлогі і часті цитування М. Грушевського, має одномірно трагічний колорит. Отже, поза межами України залишено все, що не стосувалося українського населення, яке тільки-тільки почало формуватися у народ. Але і в цьому пункті авторові доводиться робити істотне виключення – це український ясир. Навіть цю тему, що вже століттями викликала неоднозначні оцінки, тут заторкнuto лише в одному аспекті, а саме людських втрат українців. Проблема долі українців у Криму та впливу українців на кримське суспільство навіть не порушувалася. У протилежність цьому, Сіверщина, що опинилася у складі Московської держави не була обділена увагою, хоч про Московщину не заявлялося навіть у назві книги.

Потрібно зазначити, що етноцентричний підхід раз у раз знаходить собі місце і в концепціях сходознавців О. Пріцака і Я. Дашкевича, які намагаються вивести історію України за його межі⁵⁵.

Проте ці непослідовності концепції, які негативно позначилися на праці справжніх фахівців, не йдуть у порівняння із іншими публікаціями, випущеними авторами без належної фахової підготовки, особливо коли йдеться

про давню і середньовічну історію. В принципі, основна ідея цих експериментів може розглядатися як спроба вписати Крим в історію України. Однак по своїй суті і методах реалізації вона зводиться до маніфестації історичних прав України на Крим, що не має нічого спільного із сучасною наукою. Виводити із серйозним виглядом історичну тяглість українців з доісторичних часів – від таврів, скіфів чи взагалі перших людей – можна тільки жертвуючи науковістю. З наукового погляду нема причин ставитися до таких ідей серйозно⁵⁶.

Звичайно, це рівною мірою стосується таких же спекуляцій про автохтонність росіян чи кримських татар. Проте російська наука ще має великий кредит довіри, а тоді як перші кроки кримськотатарських науковців – кредит терпіння. Але це не стосується української науки. Тому не можна легковажити шкідливістю етноцентризму. Провінційність та профанація, які властиві йому, не просто принижують українську науку (адже автори цих писань обтяжені науковими ступенями та званнями, які є предметом спеціальної гордості для них), але й дискредитують спроби наукового осмислення місця і ролі Криму в історії України. Слід мати на увазі і те, що накидання на кримську історію ідею про одвічність проживання там українців в умовах політичного суверенітету України над Кримом кваліфікується не лише в науковому вимірі як модернізація, але й в політичному – як прояв прямолінійного, фактично колоніального мислення. Воно несе в собі політичну небезпеку, оскільки приниження якоїсь спільноти колоніальним статусом сприяє політичній консолідації під націоналістичними гаслами. Українці це знають з власного досвіду. У Криму ж прагнення утворити “багатонаціональну кримську націю” уже мало достатньо маніфестацій⁵⁷, щоби можна було не звертати на них уваги.

Таким чином, етноцентричний підхід до уявлення про Україну довів свою неспроможність запропонувати консолідуючу ідею, якщо не рахувати колонізаторського нав'язування України. В інших версіях Крим, що б там не твердили прихильники етноцентризму, не залишається осторонь української історії.

б. Непомічений 1991 рік.

Як видно з наведеного огляду, пошук зв'язків України з Кримом був тісно пов'язаний із конструюванням українського самовизначення. Якщо придивитися неупереджено, то в цьому ж полягала і його головна слабкість. Неважко збагнути, чому. Українська національна ідея сформувалася у ХІХ ст. Тоді Крим до уявних кордонів України не потрапив. Існування ж незалежної України в революційні роки, коли Крим часами входив до її складу, було короткотривалим, щоби викликати відповідну реакцію в національній свідомості. Навіть тоді мова йшла лише про федерацію України з Кримом. Радянська влада ефективно перешкоджала модернізації українського націоналізму. Як зазначалося, навіть інтелектуали діаспори байдуже поставилися до підпорядкування Кримської області Українській РСР.

Проте із набуттям незалежності Україною ідейне підґрунтя української державності виявилось неадекватним політичним реаліям. Ефемерні кордони радянських республік стали політичною реальністю, і вимагали усвідомлення факту перебування Криму у складі України як державного, а отже і національного інтересу. Інакше кажучи, замість того щоби критичним оком переглянути “джерела духовності” і поставити за скло на полицю класики все те, що безнадійно застаріло на ранок після референдуму 1 грудня 1991 р., національно свідомо українська еліта здмухнула зі старих палітурок пил і навела позолоту. Але в політиці не буває без компромісів, де питання віри не є найвищою цінністю. У

порівнянні із Генріхом Наваррським, який погодився покатоличитися в обмін на королювання у Франції (“Париж вартий меси”) українська національно свідомі еліта виявилася незрілою для подібного кроку і перебуває в інфантильному стані на другому десятку літ незалежності. Її бідкання з приводу того, що Крим не розмовляє і не читає українською і не хоче дивитися українське телебачення, тільки підкреслюють віддаленість півострова від материка.

7. У пошуках нової парадигми. Кордони і зони.

Першим українським істориком, хто не лише збагнув потребу покінчити з етноцентризмом у дослідженні історії України, а й запропонував – ще за рік до проголошення незалежності – вихід з цього глухого кута, став О. Пріцак. Його доповідь “Що таке історія України?”, виголошена на I конгресі українознавців 1990 р., обґрунтовувала необхідність дослідження минулого усєї території в кордонах тодішньої Української РСР, незалежно від того, які етнічні спільноти та держави там існували. О. Пріцак виділив шість циклів-перспектив історичного дослідження: політичний, економічний, релігійний, суспільний, культурний та психологічний⁵⁸. У такій візії історія України стає тим чим вона насправді є – часткою всесвітньо-людської історії на певній території.

Нерозв’язаним в концепції О. Пріцака залишалося тільки питання, чому кордони Української РСР мусили б географічно визначати об’єкт дослідження? Посилання на антропологічні зв’язки між мешканцями на всій території України, в тому числі й Криму, і на панування української *par excellence* цивілізації тягнули всю блискучу теорію назад до етноцентризму, у провалля телеології⁵⁹. До того ж поширення української *par excellence* цивілізації на Крим було некоректно тоді, у 1990 р., як і зараз. Отже, питання, чому Крим мусив

належати до предмету історії України, не дістало переконливої аргументації.

Тепер, у зв'язку з поширенням в академічній та популярній культурі за останні два десятиліття пост-модерного мислення значно розвинулася теорія кордонів, що саме й фокусується на проблемах реальних та уявних розмежувань і включень. В її межах і з'являється можливість сформулювати постановку задачі відповідно до вимог часу.

Історія як форма суспільного досвіду відіграє центральну роль у процесах конструювання та реконструювання кордонів та самовизначень. Саме завдяки історичним аргументам ідеї кордонів та самовизначень можуть здобути широку суспільну підтримку. Коли йдеться про самовизначення держави-нації, мова йде про дуже широку підтримку. Однак одним із відкриттів пост-модернізму стало те, що національна свідомість як один з рівнів самовизначення базується не стільки на історичних фактах, скільки на міфах. Отже, виконання поставленого завдання наражається на протиріччя між науковим методом та суспільною функцією історії.

Оскільки суть поставленої проблеми зводиться до пошуку відповідності між нині існуючими, цілком реальними державними кордонами України та її уявними історичними кордонами, вихід з даного протиріччя потребує з'ясування суті цих кордонів.

Нині визнано, що кордони не тільки розграничують території, громадянства і суспільні влади, що є функцією державних кордонів, але ділять також уявні спільноти, притому в один і той самий час на різних рівнях у матеріальному та ментальному сенсі. Ці останні утворюють ієрархію територіальних, політичних та культурних організацій: ареали, регіони, провінції та держави, етнічні спільноти, нації та нації-держави та відповідні їм самовизначення. Тому як окремі

особи, так і людські спільноти мають множинне кількоступінчате самовизначення, що міняється під впливом мінливих умов. Звідси випливає, що кордони не є ані вічними, ані постійними, але вкрай перемінними і сконструйованими під впливом природних, політичних, соціальних і культурних чинників у конкретних історичних умовах. Єдина стабільна реальність – це історія людства, що ніколи не буде доступна для повного пізнання в усіх своїх причинно-наслідкових зв'язках, і яку можливо пізнати бодай частково за допомогою членування часу на періоди і простору – на націю, державу, ареал, тощо, залежно від постановки питання. Саме постановка питання обумовлює час і ареал, а отже і межі дослідницької візії.

Таким чином, історик не мусить випускати з поля зору випадковість і умовність виділення об'єкту всесвітньої історії, який є об'єктом-предметом його дослідження. Які питання до минулого ставить історик, залежить від нього самого, а не зумовлено якоюсь вищою і непізнаною об'єктивною реальністю, як от національний дух.

Зацікавлення історією території, що є тепер державою Україна – є примхою інтелекту. Однак для одних, хто самовизначається як член сучасної української нації-держави, ця примха обумовлена бажанням знайти логіку утворення і цілісного існування цієї території (та спільноти – якщо йдеться про націю-державу). Це в свою чергу диктується іншою примхою – бажанням зберегти дану територію в цілості, хоч не можна відкидати й сотні більш “земних” причин, як наприклад, звички бачити Крим в складі України, бажання заробити написанням підручника на замовлену кимось тему, особистого сентименту до Криму, національної гордості, тощо. Проте водночас історію Криму в Українських кордонах можна вивчати і з іншою метою – заради пошуку розбіжних тенденцій. В цього інтересу так

само можуть бути сотні своїх причин, і прикладів не треба далеко шукати.

Отже, якщо йдеться про істориків, що керуються інтересами української нації-держави стосовно Криму, закономірно, що їхнім завданням є – зрозуміти логіку та механізми українсько-кримської спільності, і які могли б правильно керувати практичною політикою у здійсненні цих інтересів.

В такому поєднанні національної свідомості та наукових стандартів нема нічого суперечливого, адже постановка питань, тобто часово-просторове виділення об'єкту дослідження, принципово не може бути “об’єктивним”. Правильність же розв’язання поставлених задач забезпечується дотриманням наукових стандартів дослідження.

Визнавши штучну природу питання про історичну спільність Криму й України і відсутність “об’єктивних” кордонів України, знайти місце Криму в історії України можна тільки через відновлення візії усіх реальних історичних кордонів, що пролягали цією територією, і через вивчення того, яким чином вони мінялися і зникали, і де вони пролягають нині.

Спираючись на знання шести циклів-перспектив історичного аналізу, перерахованих О. Пріцаком, можна виділити в історії України три великих зони, кордони яких розділяли ареали поширення певних спільнот, що відповідали назвам циклам-перспективам. Ці зони різнилися також характером та ритмом історичного часу.

І зона – Середземноморська. Вона географічно включала південний берег Криму між сучасними містами Севастополем і Керчу, а також прибережні місця на материковій частині степів Північного Причорномор’я. Незважаючи на певну пульсацію території, особливо на її “материковій” частині, що було пов’язано із занепадом міст,

“українське Середземномор’я” було і залишається досить стабільним ареалом. Її повстання було зумовлене грецькою колонізацією, а існування підтримувалося тісними зв’язками із Середземноморським світом. Тут виникли перші відомі на території України держави і міста, що були характерною ознакою Середземномор’я – Ольвія, Пантікапей (нині Керч), Феодосія, Херсонес, Тіра. Більшість з них існує і сьогодні. Генуезька Кафа на кінець XIV ст. була одним з найбільших міст Європи.

Крім землеробства, економіку цього ареалу визначала посередницька торгівля між Середземномор’ям та Євразійським Степом, що зустрічалися саме в цьому місці.

Політичний центр цього ареалу знаходився у Середземномор’ї. Період грецьких полісів змінився пануванням Римської, потім Візантійської імперії. З кінця XIII до кінця XV ст. вся ця зона була колоніальним володінням італійців, передусім генуезців. 1475 р. північні береги Чорного моря були включені до складу Османської імперії і управлялися як імперські провінції безпосередньо із Стамбула. Тільки російське завоювання кінця XVIII ст. змінило напрям політичної орієнтації, а з ним і інші традиції. Проте економічні й культурні зв’язки цього краю із рештою Середземномор’я багато в чому залишилися і до цього часу служать передумовою для збереження регіональної специфіки. Досить вказати на те, що у XIX ст. в цій зоні повстало таке визначне місто України, як Одеса (засноване 1794 р.), головний морський порт України і сьогодні.

У релігійному відношенні ця зона теж належала до Середземномор’я. Вона стала ареалом проникнення монотейстичних вір – юдаїзму та християнства, ісламу. В останні два тисячоліття панівною релігією тут було християнство. Причому навіть за панування ісламської

держави, якою була Османська імперія, православне християнство залишалося панівним віросповіданням у провінції Кефе, що була населена переважно греками. Останні були переселені Катериною II у Приазов'я. Однак ця зона, в тому числі й Одеса, і надалі залишалася пов'язаною економічними та еміграційними потоками з рештою Середземномор'я.

II зона – Степова. До неї входили степові території, що на південних своїх рубежах простиралися до Кримських гор або міських стін грецьких та італійських міст, а на північних – межували з лісами. Вона, між іншим, першою з'являється в історії, але у відображенні асирійських та урартських джерел, що повідомляли про навалу скіфів та киммерійців у VIII–VI ст. до н.е. Відтоді і до XIX ст. ця зона була ареалом головним чином кочового скотарства, якому відповідали специфічні форми суспільства й державної організації, поширені у Євразійському степу від Подунав'я до Монголії. Ця зона була одним з перших ареалів повстання степової цивілізації Євразії завдяки тому, що саме тут чи не вперше було приручено коня. Висновок, що напрошується з цього, є очевидний – кочовики – не чужі на землі, що нині зветься Україною. Більше того, завдяки цьому пов'язанню з кочовиками Україна виявляється причетною до двох подій всесвітньо-історичного значення, таких як, по-перше, перехід значної частини Євразії від споживальної економіки до виробничої, а по-друге, організація трансконтинентальної торгівлі, першого акту глобалізації.

На степу розвинулися свої особливі релігійні вчення, як от тенгріанство і різні версії шаманства. Проте будучи важливим ареалом міжнародної торгівлі та міграцій, Степ був відкритий численним релігійним впливам, що служило причиною строкатості релігійного життя. Серед кочових скотарів на території українського степу на початку XIV ст.

панівною формою монотеїзму став іслам, але серед тутешніх степовиків були поширені також християнство (в половців), буддизм (в калмиків), юдаїзм (в хозарів).

Витворена кочовими скотарями воєнна сила – верхові лучники – була панівною у Євразії упродовж двох з половиною тисячоліть, до кінця XVIII ст. Це було передумовою політичного панування степових держав далеко за межами цього ареалу, зокрема на Україні охоплюючи і Середземномор'я, і Ліси. Політична могутність степовиків досягла своєї могутності за Монгольської імперії. Але віддаленість українських степів від кордонів осілих держав і – відповідно – джерел прибутку за рахунок воєнної здобичі та торгівлі перетворила їх на периферію Євразії. Це сприяло доволі слабкій державній організації і порівняно тривалому їх існуванню. Кримський ханат – єдина держава після монгольського погрому Києва, центр якої знаходився на території України – була найбільш довгоживучим уламком Монгольської імперії.

Економічна нестабільність кочового скотарства вкупі з воєнним домінуванням у Східній Європі й торгівельним зв'язкам із Середземномор'ям сприяли перетворенню Золотої Орди і потім Кримського ханату у постачальника східно-європейського ясиру у країни Середземномор'я: у XIII – XV ст. у мамлюцький Єгипет і Західну Європу, а з кінця XV – і до кінця XVIII ст. – в Османську імперію.

У той же час, внутрішньо-політична нестабільність степових держав дозволяла державам двох сусідніх зон впливати на них. Так генуезці змогли розширити свою територію у XIV ст. З цього ж часу починається землеробська колонізація з півночі.

Характерною рисою степової зони була її політична однорідність – наслідок воєнного домінування кочовиків. Український степ перетинали лише два політичних кордони.

Один – між степовими окраїнами Русі під литовсько-польським домінуванням – з одного боку, та Золотою Ордою, а пізніше Кримським ханатом та Османською імперією – з іншого. Це – отой Великий Степовий Кордон, про який писав В. МакНейл. Цей кордон, тим не менше, був рухливий і прозорий для пересування людей, товарів і ідей в обох напрямках. Другий кордон – хоч і постійний, але ще ефемерніший за перший – відмежовував власне Кримський півострів від материка. Оскільки він знаходився в межах однієї держави (Золотої Орди, Кримського ханату, Російської імперії), він мав лише обмежене воєнно-стратегічне значення (він рідко стримував наступаючих), і майже ніяк не ділив Степову зону. Тим наочніше проявляється відсутність всякої логіки в утворенні кордону між Кримом та степовою Україною по Перекопі. Власне, це розмежування й протривало лише з 1920 до 1954 р. Навпаки, об'єднання Криму з Україною 1954 р., навіть таке формальне, повертало історичну логіку.

III зона – Лісова. Ця віддалена і важкодоступна зона на периферії цивілізацій, найпізніше вступає в історичний час. З темряви віків вона з'являється лише з повстанням Хозарського каганату. Будучи економічно самодостатньою за рахунок землеробства – головної галузі економіки – і політично неорганізованою, ця зона була відкритою різним економічним, культурним, релігійним, зрештою політичним впливам з боку близьких і далеких сусідів. Тому у повстанні державності на цих теренах важливе значення відіграли іноземні політичні та купецькі еліти, які відкрили тут джерело таких коштовних товарів як хутро, мед, віск та раби, і організували їхній вивіз на зовнішні ринки – Арабський халіфат і Візантію.

Оскільки Візантія вступила у пору економічного підйому з кінця IX ст., і перетворилася на великого споживача

руських товарів, то одна з воєнно-торговельних компаній, що обснувалася найближче до неї, у Києві, дістала перевагу і змогла монополізувати торг з Візантією. Користуючись цим, вона підкорила конкурентів і утворила власну державу. Самоназва цих іноземних еліт і дала назву Русь. З іншого боку, торгівля втягнула слов'янство Східної Європи в економічну орбіту Візантії, другого Риму. Це визначило її головне економічне, політичне, релігійне і культурне єство під візантійським впливом. В подальшому Русь зазнавала впливів і через свої еліти, і безпосередньо – з боку Речі Посполитої, і Москви, і Степу. Ті ж, в свою чергу, були агентами дальших ареалів – Західної Європи, Близького Сходу, Середньої Азії. Таким чином, була наперед визначена культурна строкатість цього регіону на тлі економічної, політичної та суспільної інертності.

Центральним явищем в історії цього ареалу стало його економічне і політичне поширення за рахунок Степу внаслідок землеробської колонізації і повстанню козацтва XIV–XIX ст. Вона стала актом всесвітньо-історичного значення завдяки зміні кочового скотарства на економічно ефективніше землеробство на цій ділянці степу. Результати колонізації стали особливо відчутними в світі у XIX ст., коли розвиток транспорту дозволив організувати вивіз зерна, вирощеного на розораних степових ґрунтах, у Західну Європу, забезпечивши прогрес індустріальної революції. Це завдяки цьому Україна до сих пір має славу європейської житниці. А Одеса, як головний агент у цій торгівлі, стала уособленням цього вищого злету України у світовій історії.

Основною передумовою колонізації були порівняно м'які кліматичні умови в цьому закутку степу, що робили тут однаково вигідним як скотарство, так і землеробство, на відміну східних ареалів степу, наприклад у Казахстані,

де умови для землеробства були і залишаються несприятливими. Економічні вигоди обумовили швидкий та неухильний розвиток колонізації, який не зміг перервати навіть такий негативний чинник як втрати населення за рахунок ясиру. За часом цей чинник збігається з колонізацією і досягає свого максимуму у XV–XVII ст. і таким чином є видатним історичним досягненням української нації.

Водночас є всі підстави припускати, що запорукою успіху колонізації була відкритість українського населення до культурних впливів з боку степових сусідів, що принесло з собою й асиміляцію останніх. Саме тут слід шукати причину, чому п'ята частина українського населення, має такий схожий із степовиками антропологічний тип. Очевидно, до цього досвіду слід було б звертатися тепер, розвиваючи діалог між усіма етнічними спільнотами країни.

Колонізація, що після приєднання до Московської держави також супроводжувалася завоюваннями, призвела до усунення або розмивання політичних, культурних, соціальних, релігійних кордонів, що існували на території України. Але і Україна, і Крим, заплатили за це високу ціну, що полягала у перетворенні їх на провінції штучно утвореного центру з мегаломаніакальними амбіціями. Розпад СРСР створив умови для відновлення традиційних напрямків розвитку України спільно із Кримом.

Отже, територія України упродовж довшої частини своєї історії не була однорідною. Вона складалася з трьох частин, що мали свою специфіку і свій історичний час. Умовно їх можна означити як Середземноморська, Степова та Лісова. Жоден з кордонів, що відділяв ці зони, ніколи не накладався на географічний кордон між Кримським півостровом та степовою Україною. Зате один з таких кордонів пролягав територією півострова по Кримським горам, ділячи його

на дві частини – степову та південнобережну. Обидві вони відносилися також до Середземноморської і Степової зон України і були з ними тісніше пов’язані, ніж одна з одною на території півострова. Тому нема ніякої причини, щоби відділяти історію Криму від історії решти території, що входить до сучасної України. З цієї історичної перспективи включення історії Криму в історію України не виглядає штучним. До того ж землеробська колонізація півдня України, що через козацтво стала українським національним проектом, призвела до розширення землеробсько-лісової зони на південь і об’єднання усіх трьох зон в одній державі.

В той же час, оце об’єднання, формально з 1954 і фактично з 1991, не є гарантією збереження суверенітету України в Криму, і українізації Криму поготів. Для досягнення цього – непочатий край роботи. Але перш за все для її успіху потрібне розуміння закономірностей історії України в усій її цілісності. Воно не може, як бачимо, обмежуватися дослідженням лише однієї з трьох основних її зон, на якій відбулося формування української нації. Тільки повне дослідження історичних циклів-перспектив у двох інших зонах може дати розуміння логіки їх історичного буття. Не треба боятися історичних розламів, якщо вони вже існують. Без їх знання неможливо уникнути політичних помилок у Криму і зберегти його в її теперішніх кордонах. Історія вчить, що успіху досягають люди, які є свідомі своїх інтересів і шляхів їх здійснення.

---

¹Михалон Литвин (1550 р.) – О нравах татар, литовцев и москвитян / Пер. В.И. Матузовой, ред. А.Л. Хорошкевич. – М.: Изд-во МГУ, 1994,

– яскравими розповідями про переповнений невільниками Крим (сс.71-74) застерігає про загрозу загибелі “усього нашого племені” (ці слова вкладено в уста земляка-невільника перед відправленням з Кафи за море, с. 74); Станіслав Оріховський

(1513-1566) вважає потурченців зрадниками і, отже, втраченими для вітчизни людьми. – Про турецьку загрозу // Українські гуманісти епохи відродження: Антологія, у 2-х частинах / Ред. В.М.Нічик. – К.: Наук. думка – Основи, 1995. – Ч. I. – С.73-75; П. Грабовський ламентує з приводу “вічної неволи” співвітчизників, див.: Дашкевич Я.Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 40.

² Цит. за: Українська поезія: Середина XVII ст. / Упорядники Кречотень В.І., Сулима М.М. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 398.

³ Докладніше тему усвідомлення спорідненості між українцями та кримськими татарами порушено у моїй статті “Про етнічну спорідненість українців і кримських татар раніше і тепер” // Кримські татари: Історія і сучасність (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 101-109. Для 1621 р. масовий поворот потурченців на Україну засвідчено у “Номоканоні” Петра Могили, де саме це явище названо підставою для появи правил щодо второхрещення: “елици не знають яко крестися: от пленения негли, или от инаго некоего недоумения”. – “Номоканон” Петра Могили / Вид. Олекса Горбач. – Мюнхен, 1981. – С. 107. Випадок із виведенням потурченців Іваном Сірком з оповіді Самійла Величка (див. наступну примітку) свідчить про можливість також насильного повернення додому. Випадки про захоплення у полон потурчених русинів на Середземномор’ї див.: Bennassar V., Bennassar L. Les Chretiens d’Allah: L’histoire extraordinaire des renegats, XVI -XVII siecles. – Paris: Perrin, 1989. – 493 p.

⁴ Сюлейман Пишний обіцяв Сигізмундові Старому 1540 р. відпустити додому усіх захоплених татарами полонених, яких тільки знайдуть в районах Кілії, Ак-Керману та Озі (Очакова). – Див.: Katalog dokumentyw tureckich: Dokumenty do dziejyw polski i krajyw osciennych w latach 1455-1672 / Opracowai Zygmunt Abrahamowicz; Ananiasz Zajaczkowski ed. – Warszawa: PWN, 1959. – Doc. 52; цитується в Berindei M., Veinstein G. L’empire

ottoman et les pays roumains. 1544-1545: Etude et documents. – Paris-Cambridge, MA, 1987. – P. 96.

Для 1621 р. масовий поворот потурченців на Україну засвідчено у “Номоканоні” Петра Могили, де саме це явище названо підставою для появи правил щодо второхрещення: “елици не знають яко крестися: от пленения негли, или от инаго некоего недоумения”. – “Номоканон” Петра Могили / Вид. Олекса Горбач. – Мюнхен, 1981. – С. 107.

Випадок із виведенням потурченців Іваном Сірком з оповіді Самійла Величка (див. наступну примітку) свідчить про можливість також насильного повернення додому. Випадки про захоплення у полон потурчених русинів на Середземномор’ї див.: Bennassar B., Bennassar L. Les Chretiens d’Allah: L’histoire extraordinaire des renegats, XVIe–XVIIe siecles. – Paris: Perrin, 1989. – 493 p.

⁵ Летопись событий в Югозападной России в XVII веке, составил Самоил Величко. – Т.2. – К., 1851. – С. 377.

⁶ Куліш П. “Маруся Богуславка”. Твори в 2-х т. [Бібліотека української літератури]. – Т.2. – С.486-487.

⁷ Йдеться про українські анекдоти про ксьондза чи попа, на турецьке походження яких першим звернув увагу М.Драгоманов, а в подальшому ними займалися також М.Сумцов та А.Кримський. – Виклад дискусії та бібліографію див.: Кримський А. Історія Туреччини та її письменства. – Т. 2, вип. 2. Письменство XIV–XV вв. – К.: Українська академія наук, 1927, див. розділ “Турецьке письменство часів Тимурової навали (1402) та дальшого османського лихоліття поч. XV ст.”; цей розділ передруковано в журналі “Сходознавство”. – Вип. 5. – К., 1998. – С. 74-109, особливо с. 79-87.

⁸ Близько 400 слів та висловів тюркського походження зібрав О. Карушка – “Словар українських виразів перейнятих з мов турских: причинок до діяльності О. Огоновського” // Записки Наукового товариства ім.Т. Шевченка. – Т. 5. – 1895. – С. 1-14.

⁹ Передусім йдеться про утворення Кримського ханату та його стосунки з Османською імперією, яким М.Грушевський

присвятив спеціальний розділ та окремі примітки у IV томі “Історії України-Руси” (перевидання

– К.: Наук. думка, 1993. – С. 292-337, примітки на С. 486-490).

¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 81 (“пограничний спорт”, “степове добичництво”, “партизанська війна з татарами”), с. 115 (“модний (!) тоді спорт – боротьба з татарами”).

¹¹ Козацька слава, як писав Г. Грабянка, полягала у тому, щоби мечем та силою з татарами змагатися. – Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукраїнської Р.Г. Іванченка. – К.: Тов. “Знання” України, 1992. – С. 27. Лицарським промислом називав свої походи на Крим кошовий отаман Іван Сірко.

¹² У 1931 р. виходив під назвою “Червоний схід”. Разом вийшло 12 томів. – Див. “Систематичний покажчик до журналу ‘Східний світ’ – ‘Червоний Схід’ (1927-1931)” / Ред. і вступна стаття А. Ковалівського // Східний світ. – 1993. – №1. – С. 146-172.

¹³ На поч. 1930-х рр. працю над збірником очолював А. Кримський, але через репресії проти українських сходознавців збірник залишився ненадрукований. Рукопис зберігається в Інституті Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.Х. Про нього писали Кіржаєв С., Ульяновський В. “Причинок до студій української орієнталістики 1920-х – 1930-х років: незнаний збірник “Україна і Схід” // Україна в минулому. – Вип.ІV. – К. – Львів, 1993. – С. 26-89; Дві статті цього збірника – В. Дубровського “Посольство гетьмана Івана Мазепи до Туреччини та Криму 1699-1700 рр.” та М. Петровського “З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII-го віку” – були надруковані з додатками і коментарями в журналі “Східний світ”. – 1997. – №1-2. – С. 189-221.

¹⁴ Дубровський В. Україна і Близький Схід в історичних взаєминах // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 147-158;

¹⁵ Горбань М. Аргати й ренджипери 1753 року: (Про наймитів з України, що працювали в Криму) // Східний світ. – 1928. – №3-4. – С. 310-314, – в статті робиться протиставлення між

українськими та імперськими інтересами відносно Криму, оскільки уряд Єлизавети I перешкоджав українським наймитам ходити на заробітки до Кримського ханату; його ж. Архів Коша Запорізької Січі, як джерело до історії татарсько-турецько-українських взаємин // Східний світ. – 1930. – № 6. – С. 232-236.

¹⁶ Висунув думку про позитивну роль кочовиків у підтриманні торгівлі давнього Києва та його обороні від чужинців в особі варягів. Див.: “Каганат Руси” // Східний світ. – 1929. – №1-2. – С. 257-259; Русь та печеніги: до справи стародавніх зв’язків Руси зі Сходом // Східний світ. – 1929. – №1-2. – С.287-293 (передруковано в новій серії: Східний світ. – №1. – 1995. – С. 88-91); див. також його оцінку важливості татар для козаччини: Пархоменко В. До питання про татарсько-козацькі взаємини XVI-XVII вв.: Нотатки// Східний світ. – 1929. – № 1-2. – С. 359-360.

¹⁷ Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі // Східний світ. – 1928. – №2. – С.170-185; його ж. Нове про татарську старовину бозько-дністрянського степу// Східний світ. – 1928. – №6. – С.155-171.

¹⁸ Пархоменко В. Про культуру тюрків нашого степу IX–XIII вв. // Східний світ. – 1928. – №3-4. – С.308.

¹⁹ Носов А. Кримські татари (Антропологічні нариси) // Східний світ. – 1930. – №1-2. – С. 301-313. Хоч ця публікація і не розглядала антропологічні зв’язки кримських татар з українцями, але поява спеціального дослідження про народ Криму в українському журналі виглядає симптоматично.

²⁰ Т. Груніну належить перший підручник турецької мови на основі латиниці, випущений за кордонами Турецької республіки після запровадження там латинського шрифту.

²¹ Самойлович О. Про грамоту Османа II нащадкам іудейки Кіри // Східний світ. – 1929. – № 3. – С. 220-221.

²² Див. його звіт про науково-дослідну роботу в Криму за 1928 р. (Східний світ. – 1929. – № 1-2. – С. 360-362); Татарська поема Джан-Мухамедова про похід Іслям-Гірея III спільно з

Богданом Хмельницьким на Польщу 1648-1649 рр. (За рукописом з матеріалів Етнографічної експедиції Кримського НКО по Криму влітку 1925 року) // Східний світ. – 1930. – № 3. – С. 163-170 (передруковано у новій серії Східного світу. – 1993. – №1. – С.134-139); Про перший проект споруди Волго-Донського каналу у XVI сторіччі. (Проект турецької влади 1569 р. За даними кримського татарського ученого та історика Хурремі-Челебі XVIII в.) // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 188-192. У своїй праці “Література кримських татар” А. Кримський навів українські переклади зразків поезії кримських ханів, зроблені з його допомогою Османом Акчокракли. – Студії з Криму. – С.165-190.

²³ Арабський суфійський рукопис XIII віку, в Криму знайдений і чи не в Криму писаний. – Студії з Криму. – К., 1930. – С.159-164.

²⁴ Про татарів на Україні // Східний світ. – 1928. – № 3-4. – С.208-211; Турки про українську літературу // Східний світ. – 1929. – № 1-2. – С. 371-372. Про свою роботу з А. Сафаровим згадував В. Дубровський.

²⁵ Кримський А. Ю. Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. – К., 1924. – 226 с. (перевидання: К.–Львів: Олір, 1996. – 287 с.)

²⁶ Див. оцінку цієї праці О. Пріцаком “Агатагел Кримський та його ‘Історія Туреччини’” у вступі до перевидання 1996 р. (С. 5-10).

²⁷ Варто навести хоча б такі вислови, як “славна султанша..., що за кожним її рухом і словом уважно й тривожно слідкували західньо-європейські дипломати” (вид. 1996 р., С. 11), “крутила цілою турецькою державою” (там же), “Роксоланине злочинство... лягло якнайтяжчим немезидиним прокльоном на Османську державу” (С. 210).

²⁸ Студії з Криму (Збірник історико-філологічного відділу ВУАН. – №89). – К., 1930. – 209 с. Рец. В. Дубровського // Східний світ. – 1930. – № 4-5. – С. 298-301.

²⁹ Кримський А. До історії теперішніх 25% людності в Криму / / Студії з Криму. – С. 105-106.

³⁰ Урсу Д. П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921-1941). – Симферополь: Крымчупедгиз, 1999. – С. 59.

³¹ Ясир, як зазначає Дашкевич Я. Р. (“Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема”, с. 40-47), навіть перетворився для деяких історіографічних напрямів у табу.

³² Докладніше про це див. мою статтю “Про татарські набіги на українські землі” // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 52-67; аналіз творчості українських письменників див. Кочубей Ю. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (До проблеми літературних стереотипів) // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 102-108.

³³ І. Лисяк-Рудницький. Неовий Переяслав // Історичні есе. – Т. 2. – С. 289-291.

³⁴ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1948. – 442 с.; Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1961. – 271 с.; збірник, присвячений переважно Хотинській війні – Османская империя в первой четверти XVII века: Сборник документов и материалов / Сост. Х. М. Ибрагимбеили, Н. С. Рашба. – М.: Наука, 1984. – 213 с.; Некрасов А. М. Международные отношения и народы Западного Кавказа, последняя четверть XV – первая половина XVI в. – М.: Наука, 1990. – 127 с.

³⁵ Термін “орієнталізм” в значенні європейського світогляду та політичної концепції, що уявляла світ поділений на “прогресивний, динамічний” Захід та “відсталі” Схід, був популяризований Едвардом Саїдом; див. його основоположну працю на цю тему: Саїд Е. Орієнталізм / Пер. В. Шовкун. – К.: Основи, 2001. – 511 с.

- ³⁶ Сергій Трубецької в статті-маніфесті “Євразійський націоналізм” (1927) заявляє: “Євразія є географічним, економічним та історичним цілим. Долі євразійських народів переплелися одна з одною, міцно зв’язалися в один клубок, який вже неможливо розплутати, тож відторгнення одного народу з цієї спільноти можна здійснити лише шляхом штучного насильства над природою і повинно призвести до страждань” // *Основы Евразийства*. – М.: “Арктогея-Центр”, 2002. – С.205.
- ³⁷ “Предчувствия и свершения” (Предисловие к сборнику “Исход к Востоку”) // *Основы евразийства*. – С.106.
- ³⁸ Див. загальну характеристику поглядів В. Липинського на синтез Сходу й Заходу: Лисяк-Рудницький І. Вячеслав Липинський // *Історичні есе*. – Т.2. – К.: Основи, 1994. – С.146-147.
- ³⁹ Hnatiuk O. Polegnaniez imperium: UKraiskie dyskusje o tolsamo sci. – Lublin: Wydawnictwi Uniwersytetu Marii Curie-Skiadowskiej, 2003. – S.236.
- ⁴⁰ Липинський В. Україна на переломі. – Філадельфія: Східно-європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського. – С.81-93 [Твори. Історична секція. – Т.3].
- ⁴¹ І. Лисяк-Рудницький. Україна між Сходом і Заходом // *Історичні есе*. Т.1. – К.: Основи, 1994. – С.1-9.
- ⁴² В. Січинський. Крим. – Нью-Йорк, 1954. – С.1.
- ⁴³ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом // *Україна між Сходом і Заходом*. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. – Львів: Інститут історії церкви, 2001. – С.1-12.
- ⁴⁴ Шевченко І. Сприйняття Візантії // *Критика*. – Листопад 1998. – С.15-16.
- ⁴⁵ Визначення І. Шевченка поділяє О. Толочко: “The Good, the Bad and the Ugly” // *Критика*. – Липень-серпень 1998. – С.26 – хоча при цьому він визнає за ним традицію “західноцентричності”.
- ⁴⁶ Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом // *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. – Т.СХХІІ. – Львів, 1991. – С. 28-44.

⁴⁹ Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: до питання про східно-західні впливи на Україні в XVI-XVII ст. // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська Академія”. – Серія Історія. – Т.3. – К., 1998. – С. 49-66 з ілюстраціями; у зміненому вигляді стаття була перевидана: “Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу”, *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Т.V. – К., 1998. – С. 93-110.

⁵⁰ Видання існуючих праць з історії Османської імперії, – “Історія Туреччини” А. Кримського, “Османська імперія: Класична доба” Г. Гналджика (пер. О. Галенка. – К.: Критика, 1998), – було терміновою відповіддю середовища українських тюркологів 1990-х рр. Як один з його представників і ініціаторів цих видавничих проєктів можу втішено зазначити, що вони виконали свою функцію хоча б тим, що задали науковий рівень в цій ділянці. На жаль, відсутність готових праць про Кримський ханат, далось взнаки появою одіозно-непрофесійних праць пп. Ф. Туранли, В. Крисаченка та інших.

⁵¹ Як справедливо зауважив О. Толочко, сприйнята в готовому вигляді ця концепція постфактум підбирала необхідне для своєї легітимації коло фактів. – Толочко О. Цит. праця. – С. 26.

⁵² Міндюк О. Українці – корінний народ Криму. – К., 2000; Сергійчук В. Український Крим. – К.: Українська видавничка спілка, 2001. – 303 с.

⁵³ Русина О. В. Україна під татарами і литвою. – К.: Альтернативи, 1998. – 320 с. [Україна крізь віки. – Т.6].

⁵⁴ Валентин Крисаченко. Історія Криму в джерелах і документах. – Ч.І. Античність і середньовіччя. – Чернівці, 1998. – 264 с.; його ж. Історія Криму. Кримське ханство. – К.: “Твім інтер”, 2000. – 333 с.

⁵⁵ Спеціальну розвідку присвятив українцям Криму Я. Дашкевич: “Українці в Криму (XV – XX ст.)” // Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К.: Інститут української археографії НАН України, 1993. – С.100-116. Між іншим, етноцентричну мотивацію цієї статті видає прагнення автора розмежувати

антропологічну та етнічну спорідненість українців і кримських татар, що виникла внаслідок вивозу ясиру. Але в такому випадку його звинувачення на адресу кошового І. Сірка за відсутність почуття спорідненості до потатарених українців у Кримському ханаті втрачають логіку. О. Прицак у доповіді “Що таке історія України?” (Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 53-60) на I Конгресі українців, теж використовує аргументи з антропології, зокрема процитувавши спостереження А. Кримського про подібність антропологічного типу українців і кримських татар.

⁵⁶ Див. рецензію на двотомне видання джерел, підготовлене В. Крисаченком, що була написана в жанрі пародії: Галенко О. Свої пізнаються в нужді // Критика. – 2001. – № 3 (41). – С. 1315.

⁵⁷ Я розвиваю ці погляди в двох статтях: “Етнодемографічна ситуація в Криму XVI ст.: Кілька історичних аргументів для політичних дискусій довкола Криму” // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 10. – К.: ІПіЕНД, 2000. – С. 5971; “Автохтонність як політична та наукова проблема Криму” // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 14. – К.: ІПіЕНД, 2000. – С. 22-42.

⁵⁸ Прицак О. Що таке історія України? // Слово і час. – 1991. – №1. – С. 60.

⁵⁹ Здається, це відчував і сам автор, формулюючи в одному місці завдання звільнення історичної науки від “тавра телеології” // Там само. – С. 57.